

टिप्पणी

14

रंगसंगीत

पूर्व वयं नाट्यविधिविषये ज्ञातवन्तः। नाट्यक्षेत्रे नाटकस्य, निर्देशकस्य, अभिनेतायाः च युक्तीनां स्वकीया विशिष्टा भूमिका भवति इति स्पष्टम् नवीनाः नाट्यकलाकाराः केवलं तत्त्वविधिं ज्ञातुं अवगन्तुं च नाट्यप्रशिक्षणसंस्थासु गच्छन्ति। आधुनिकयुगे प्रौद्योगिकीनां स्वकीया विशेषा उपस्थितिः अस्ति। यद्यपि केचन नवीननाट्यसमूहाः सन्ति येषु एतेषां युक्तीनां अभावः अस्ति तथापि ते अभिनयविधिनाम् एतादृशेन प्रयोगं कुर्वन्ति यत् अन्यविधिनाम् अभावः न दृश्यते यथा वीथिनाट्यगृहे पश्यन्तु। तत्र किमपि अलङ्कारः प्रकाशव्यवस्था वा अस्ति वा? न, परन्तु तदपि अभिनेतारः स्वस्य अभिनयकौशलेन वीथिषु कोणेषु च मुक्तगगनस्य अधः विस्तृतदिवसप्रकाशे नाटकानि प्रस्तुतयन्ति। अस्य अर्थः अस्ति यत् नाट्यविधिः केषाञ्चन प्रस्तुतिशैल्याः कृते अत्यावश्यकः तत्त्वः भवितुम् अर्हति, परन्तु केचन शैल्याः अपि निर्मिताः ये केवलं अभिनयप्रविधिविषये एव केन्द्रीभवन्ति।

अधुना अस्मिन् अध्याये नाट्यशास्त्रे प्रयुक्तस्य सङ्गीतस्य चर्चा करिष्यामः। भवन्तः सर्वे सङ्गीतं श्रुतवन्तः स्यात्। परन्तु भवन्तः रंगसंगीतस्य विशेषेण कदापि परिचिताः न सन्ति। मञ्चे प्रत्येकस्य तत्त्वस्य स्वकीया निश्चिता दिशा भवति, यया गच्छन् कथां सुदृढं करोति। अस्मिन् सन्दर्भे सङ्गीतं पश्यामः।

शिक्षणपरिणामाः

अस्य पाठस्य अध्ययनं कृत्वा भवन्तः-

- रंगसंगीतस्य (नाट्यसङ्गीतस्य) सामान्यपरिचयं जानन्ति;
- रंगसंगीतस्य (नाट्यसंगीतस्य) प्रकारान् जानन्ति;
- नाट्यमञ्चने रंगसंगीतस्य (नाट्यसंगीतस्य) योगदानं अवगन्तुम्;

रंगमंचम्: तकनीकः
अभिकल्पना च

टिप्पणी

- रंगसंगीतं (नाट्यसंगीतं) रसं च अवगच्छन्ति;
- नाटकस्य सामान्यीकरणे रंगसंगीतस्य (नाट्यसंगीतस्य) उपयोगिताम् जानन्ति; तथा
- आधुनिक नाट्यशास्त्रस्य तथा रंगसंगीतस्य (नाट्यसङ्गीतस्य) विषये जानन्ति।

14.1 रंगसंगीतम् (नाट्यसंगीतम्)

भारतीयनाट्यशास्त्रे प्राचीनकालात् सङ्गीतस्य प्रमुखता वर्तते । 'टोटल थियेटर' इत्यस्य अवधारणा प्राचीनकालात् अद्यपर्यन्तं वर्तते। ग्रीकनाट्यस्य उत्पत्तिः अपि लोककथातः इति मन्यते। नाट्यस्य धाराद्वयं यदि पश्यामः तर्हि सङ्गीतनाटके अनेकानि रूपाणि पश्यामः। वस्तुतः रंगसंगीत (नाट्यसङ्गीतम्) नाट्यप्रदर्शने दृश्यविशेषतायै अथवा सम्पूर्णनाटकस्य कृते सज्जीकृतसङ्गीतरचनायाः सम्बन्धः अस्ति। सामान्यतया प्रायः आधुनिकनाट्यस्य यात्रायां निर्मितानाम् ओपेरा, बैले, पैन्टोमाइम् इत्यादीनां संगीतनाटकानां कृते अस्य उपयोगः भवति। अतिरिक्तविधाणाम् अन्तः आकस्मिकसङ्गीतम् अपि प्रचलति। यथा रेडियो, चलचित्रं, दूरदर्शनं च, यस्मिन् एतत् सङ्गीतं कार्यं अधिकं भावुकं कर्तुं दृश्यानां पृथक्करणाय च उपयुज्यते।

भारतीय रंगमंचे रंगसंगीत (नाट्यसंगीत)

आचार्यभारतमुनिलिखिते शनाट्यशास्त्रेश्च रङ्गसंगीत (नाट्यसंगीत) विषये विस्तृता विमर्शः प्राप्यते। नाटके रङ्गसङ्गीता (नाट्यसङ्गीतम्) का भवेत्? अस्मिन् विषये आचार्यभारतेन विस्तरेण चर्चा कृता अस्ति। सम्पूर्णस्य नाट्यशास्त्रस्य षट् अध्यायाः रंगसंगीत (नाट्यसङ्गीत) विषये केन्द्रीकृताः सन्ति। २८ अध्याये वाद्यप्रयोगविषये चर्चा अस्ति, २९ अध्याये भिन्नजातीयानां रसस्य समुचितप्रयोगस्य वीणाप्रकारस्य च चर्चा अस्ति। सिंशुरवाद्यस्य चर्चा ३० अध्याये कृता अस्ति। ३१ अध्याये कला-ताल-विविधतालानां चर्चा कृता अस्ति। अवनवाद्यानां सम्पूर्णं वर्णनं ३३ अध्याये अस्ति। नाटकस्य एव उत्पत्तिः सम्वेदात् 'रंगसंगीत (नाट्यसंगीत)' तत्त्वस्य स्वीकरणस्य उल्लेखः अस्ति। एतेभ्यः तत्त्वेभ्यः नाटकस्य उत्पत्तिः अभवत् : पाठः, संगीतः, अभिनयः, रसः च। यदि वयं एतत् तथ्यं आधारं मन्यामहे तर्हि रङ्गसंगीतस्य (नाट्यसङ्गीतस्य) अत्यावश्यकता संस्कृतनाट्यस्य महत्त्वपूर्णा आधारः इति गणयितुं शक्यते।

नाट्यशास्त्रे ध्रुवगानस्य चर्चा अस्ति। ध्रुवगान इत्यर्थः नाटके गायितानि गीतानि। ते भिन्न-भिन्न-श्लोकेभ्यः उत्पद्यन्ते। आचार्यभारतेन तेषां संख्या पञ्च इति दत्ता अस्ति। प्रावेशिकी, आक्षेपिका, प्रासादिका, अन्तरा, नैष्कर्मिणी च। अधुना तान् केनचित् विस्तरेण ज्ञास्यामः।

प्रावेशिकी

नाटकारम्भे पात्रप्रवेशसमये यः ध्रुवः गायितः सः श्रावेशिकी इति कथ्यते। अस्य गीतस्य माध्यमेन प्रेक्षकाः पात्रस्य स्वरूपं, तस्य अवस्थां, व्यञ्जनानि च सहजतया अवगन्तुं शक्नुवन्ति। एतानि गीतानि भावार्थपूर्णानि सन्ति।

आक्षेपिका

‘आक्षेपिका’ इत्यर्थः क्रमपरिवर्तनम् यथा- यदि दृश्ये करुणरसः विषयः अस्ति तर्हि सहसा वीरभावनाः प्रवर्तयन्तु। एवं प्रकारेण यत् गीतं भावभेदं जनयति तत् शक्षेपिकाश् इति उच्यते। द्विविधं द्रुतं विलम्बितं च।

नैष्कर्मिणी

कृत्यान्ते यदा पात्राणि मञ्चात् निर्गच्छन्ति तदा तस्मिन् समये गायितः ध्रुवः ‘नैष्कर्मिणी’ इति उच्यते।

प्रासादिकी

अद्यतनघटना सद्यः गीतरूपेण प्रस्तुते सति भावभेदः सृजति, प्रेक्षकान् च प्रसन्नं करोति, तादृशं गीतं प्रासादिकी इति कथ्यते। अस्मिन् पात्रस्य मनसि प्रचलति मानसिकदशा गीतद्वारा प्रेक्षकाणां समक्षं प्रस्तुता भवति।

अन्तरा

अयं ध्रुवः तदा गायते यदा पात्रः श्रान्तः भवति, मूर्च्छितः भवति, संवादं विस्मरति वा वेषं समायोजयितुं आरभते, एतादृशे सति शन्तराश् ध्रुवः गायितव्यः।

भारतीयनाट्यस्य प्रथममञ्चः संस्कृतनाट्यम् अस्ति तथा च अस्मिन् नाट्यगृहे गायनम्, क्रीडा, नृत्यं च प्रमुखाः आसन्। संस्कृतनाट्यस्य अनन्तरं लोकनाट्यरूपाणि पश्यामः। संयोगेन एतेषु नाट्यरूपेषु अपि संस्कृतनाट्यवत् गायनम्, क्रीडा, नृत्यं च प्रमुखं जातम्। केवलं भेदः आसीत् यत् संस्कृतनाट्यशास्त्रे नाटकसङ्गीतस्य प्रयोगः भवति स्म यदा तु लोकनाट्यपरम्परायां प्रादेशिकदेशीमार्गीसङ्गीतं प्रति परिवर्तनं जातम्।

भारतीयनाट्यस्य तृतीयचरणस्य अस्माकं दशकशः पारसीनाट्यगृहाणि सन्ति। एकं नाट्यगृहं यत् सम्पूर्णतया विस्मयकारीभिः दृश्यैः परिपूर्णम् आसीत्। नायिका, नायिका, खलनायिका इत्यादिभिः पात्रैः परिपूर्णम्। सङ्गीतम् अस्य नाट्यगृहस्य प्राणः आसीत्। दुःखम्, विरहः, क्रोधम्, प्रेमः, कर्मम् इत्यादयः दृश्याः गीतानां माध्यमेन अधिकप्रभावितरूपेण प्रस्तुताः आसन्।

पाश्चात्य नाट्यशास्त्रे रंगसंगीत (नाट्यसंगीत)

पाश्चात्यनाट्यस्य उत्पत्तिः ग्रीकनाटकानां कृते एव अस्ति। त्रासदी-हास्यस्य विषये अरस्तू इत्यनेन उक्तं यत् त्रासदी वीथिरचनाभिः आरब्धा, हास्यं च फूहङ्गीतैः आरब्धम्। एते छन्दाः डायोनिस-देवपूजने गायिताः आसन्। उपासकाः डायोनिस-उत्सवेषु (ईश्वरगीतं) गायन्ति स्म। एतेषु गीतेषु अभिनयं योजयित्वा नाटकानि रच्यन्ते स्म। अरस्तू इत्यनेन सङ्गीतम् अपि कथसिस् इत्यस्य आधारः इति मन्यते। रोमन-नाट्यशास्त्रे अपि ग्रीक-नाट्यशास्त्रे इव सङ्गीतस्य भूमिका निरन्तरं भवति स्म।

रंगमंचम्: तकनीकः
अभिकल्पना च

टिप्पणी

रंगमंचम्: तकनीकः
अभिकल्पना च

टिप्पणी

पाठगत-प्रश्नाः 14.1

1. नाट्यसङ्गीतस्य किम् अभिप्रायः?
2. रेडियो, चलचित्रे, दूरदर्शने च सङ्गीतस्य उपयोगः किमर्थं भवति?
3. ध्रुवगानम् इति किम्?
4. अन्तरध्रुव गानं किम्?
5. पारसीनाट्यक्षेत्रे सङ्गीतस्य का भूमिका आसीत्?
6. ग्रीकनाट्यस्य उत्पत्तिः सङ्गीतस्य का भूमिका आसीत्?

14.2 रंगसंगीतस्य प्रकारा

सङ्गीतस्य उत्पत्तिः नाटकस्य उत्पत्तिः न अभवत्, किन्तु नाटकात् पूर्वं मानवसभ्यतायाः आरम्भेण क्रमेण सङ्गीतस्य विकासः अभवत्। मानवीयभावनानां भावानाञ्च अभिव्यक्तेः शक्तिशालिनी कला अस्ति। नाट्यशास्त्रं मञ्चे जीवनस्य विभिन्नवर्णान् अपि एकत्र आनयति। एतादृशे परिस्थितौ रंगसंगीतस्य (नाट्यसंगीतस्य) महती भूमिका भवति।

रंगसंगीत (नाट्यसंगीत) कस्यापि नाट्यप्रस्तुतिस्य आन्तरिकः भागः भवति, यस्य उपयोगः दृश्यस्य भावः उत्तेजितुं, पृष्ठभूमिध्वनिद्वारा दृश्यं परिवर्तयितुं इत्यादिषु भवति यदा कदापि वयं चलच्चित्रं नाटकं वा पश्यामः तदा कदाचित् 'लाइव अथवा रिकाड्' कृतं संगीतं प्रयुज्यते तस्मिन्

रंगसंगीत (नाट्यसंगीत) इत्यस्य प्रयोगः नाटके निम्नलिखितप्रकारेण भवति-

1. नाटकस्य विषयं प्रस्तुतुं (Theme Music)

एतत् सङ्गीतं प्रायः नाटके अलपरूपेण प्रस्तुतं भवति। यथा चलच्चित्रेषु विषयसङ्गीतस्य प्रयोगः भवति, तथैव नाटकेषु अपि। अस्य सङ्गीतस्य आधाररूपेण प्रायः नाटकस्य मुख्यविषयः एव प्रयुक्तः भवति। यदि नाटकस्य मुख्यं उद्देश्यं प्रेक्षकाणां उत्तेजनं भवति तर्हि विषयसङ्गीतम् अपि समानप्रकृतेः भविष्यति।

2. नाटकस्य दृश्यान् परस्परं संयोजयितुं (Linking Music)

एतत् सङ्गीतं नाटकस्य दृश्यान् एकत्र बद्धुं कार्यं करोति। दृश्यपरिवर्तनार्थं यः समयः गृहीतः सः पूरितः भवति। नाटके दृश्यमाला भवति तथा च प्रत्येकस्य दृश्यस्य मूलविचारः भवति। एतादृशे सति अस्य सङ्गीतस्य उपयोगेन एकस्य दृश्यस्य भावः अन्यस्मिन् दृश्ये स्थानान्तरणं भवति।

रंगमंचम्: तकनीकः
अभिकल्पना च

टिप्पणी

3. पात्रं प्रविष्टुं (Intro Music)

प्रत्येकस्य पात्रस्य स्वकीयः विशेषः भवति। एतत् विशेषं मनसि कृत्वा एतत् सङ्गीतं निर्मितम् अस्ति।

4. नाटके विशेषप्रभावार्थम् (Effect Music)

नाटके एकं दृश्यं विशेषतया प्रभावी कर्तुं एतत् सङ्गीतं उपयुज्यते।

5. भावेन सह गायनम् (Singing with Expression)

एतादृशानां गीतानां प्रयोगः पात्राणां भावानाम् अभिव्यञ्जनाय भवति।

6. अभिनेतायाः क्रियाकलापानाम् (Music movements) कृते

प्रेमः, उदासी इत्यादिषु परिस्थितिषु वाद्यते संगीतम्।

7. विशेषचरित्राय (Character Music)

पाठगत-प्रश्नाः 14.2

1. विषयसङ्गीतं किम्?
2. सङ्गीतस्य सम्बद्धीकरणं किम्?
3. सङ्गीतप्रभावाः के सन्ति?
4. परिचयसङ्गीतं किम्?

14.3 रंगसंगीतः (नाट्यसंगीतः) नाट्यप्रदर्शनं च

सङ्गीतं नाटकस्य सृजनशीलतां उत्सवरूपं ददाति। मध्ययुगे पारम्परिकनाट्यरूपानाम् उदये सङ्गीतकारानाम् अपि विशेषा भूमिका आसीत्। प्रसिद्ध विद्वान् जगदीशचन्द्र-माथुरः इत्यस्य मतं यत्- शजात्रा, माच, रासलीला, भागवतमेलः, तमाशा, कुडियट्टम् इत्यादयः सर्वे संगीतस्य उत्तररूपाः सन्ति। इ संगीते नृत्यं, गीतं, वाद्ययन्त्राणि, संवादाः सर्वे महत्त्वपूर्णाः तत्त्वानि आसन्। पारम्परिकनाट्यरूपानाम् प्रदर्शनं अवलोक्य सङ्गीततत्त्वस्य महत्त्वपूर्णपक्षस्य मूल्याङ्कनं कर्तुं शक्यते। नौटंकी गायनात् विहाय द्रष्टुं शक्यते वा? महाराष्ट्रस्य तामशात् लवणीगायनादिकं निराकरणेन कल्पनीयं वा? कदाचित् ना। वस्तुतः गायनविधिभिः एतानि कलारूपाणि जीवितानि स्थापयितुं प्रयत्नः कृतः अस्ति।

रंगमंचम्: तकनीकः
अभिकल्पना च

टिप्पणी

गीतं मानवस्य मनसः आन्तरिकयात्रा अस्ति। गीतस्य शरीरं श्लोकेषु शब्दान् स्थापयित्वा निर्मितं भवति। गीतानि तुकबद्धरचना, लय, संगीतात्मकता च माध्यमेन एव विद्यन्ते। नाटके गीतानां प्रयोगः महत्त्वपूर्णः इति मन्यते। नाटके गीतप्रकाराः एतेषु रूपेषु द्रष्टुं शक्यन्ते-

1. कथानकं उन्नतयन्ति ये गीताः

प्रायः नाटके बहु सूचना भवति या दृश्यरूपेण न प्रस्तुता यतः यदि दृश्यरूपेण प्रस्तुता भवति तर्हि नाटके अवाञ्छितः विस्तारः भवितुम् अर्हति। एतादृशे परिस्थितौ गीतानां योजना भवति येन सूचनाः श्रोतृभ्यः रोचकरीत्या प्रसारयितुं शक्यन्ते।

2. गीतानि ये रसं चरमपर्यन्तं नयन्ति

नाटकस्य दृश्येषु भावानाम् उपस्थितिः अस्ति। प्रेक्षकाः तान् भावान् अनुभवन्ति, आनन्दं च आनन्दयन्ति। गीतानां योजना रसस्य भोगप्रक्रियाम् अधिकं तीव्रं करोति यस्मात् कारणात् श्रोता रसस्य अत्यन्तं अवस्थां अनुभवति।

3. पात्रस्य अन्तः-आत्मं स्पष्टयन्ति ये गीताः

नाटके गीतानां योजना अपि एतादृशरीत्या भवति यत् पात्राणां भावाः रेखांकिताः भवितुम् अर्हन्ति। यथा, नायिक नायिकायाः विरहः चेत्, तर्हि अस्मिन् परिस्थितौ तस्य विरहदुःखं व्यञ्जयितुं गीतानि योजनाकृतानि भवन्ति।

4. नाटके स्वाभाविकतां आनयन्ति ये गीताः

कदाचित् नाटके स्वाभाविकतां आनेतुं गीतानां योजना अपि भवति। मञ्चनकाले एतत् स्वाभाविकतां आनेतुं प्रादेशिकधुनानां प्रयोगः अपि भवति।

पाठगत-प्रश्नाः 14.3

1. सङ्गीतस्य घटकाः के सन्ति?
2. गीतानि कथानकं कथं उन्नतयन्ति?
3. पात्राणां कृते गीतानां का आवश्यकता अस्ति?

14.4 रङ्गसंगीतरसश्च

रसस्य अवधारणा भारतीयकलासाहित्ययोः महत्त्वपूर्णं वैशिष्ट्यम् अस्ति। आचार्य भरतेन रसनिष्पत्तिसूत्रे उक्तम्- 'विभावानुभावसंचारिसंयोगद्रसनिष्पत्तिः'। अत्र विभावस्य अर्थः स्थायिभावनाहेतुः अर्थात् यस्मात् कारणात् स्थायिभावाः उत्पद्यन्ते। द्वे तेषां प्रकाराः - आलम्बनः उद्दिपनं च। आलम्बनम्

- यस्मिन् भावः आश्रितः भवति तथा च उद्दिपनः ख्र यः भावानाम् उत्तेजकः भवति। कल्पयतु नायकः नायिकायाः शोकरूपेण गीतं गायति। अस्मिन् दृश्ये, दुःखदवाणीयाः नायकः, मुख्यगीतं, सङ्गीतं, विलापध्वनयः च प्रेक्षकाणां हृदये विरहभावं अधिकं उत्तेजयिष्यन्ति। अभिनवगुप्तेन अपि उक्तं यत् गीतानां शब्देन रसः अपि अभिव्यञ्जकः भवति। शगीताभ्रशब्देभ्योपि रसभिव्यक्तिः इत्यर्थः न्याय्यः यथा प्रयुक्ताः शब्दाः अर्थेन्द्रियात् परं व्यङ्ग्यभावं बोधयन्ति, तथैव गीतवाणी अपि स्वरूपस्य भावात् परं भावस्य वा रसस्य वा भावस्य बोधनं करोति। एवं प्राचीनाध्यापकाः गीतं शब्दं च रसव्यञ्जकत्वेन मन्यन्ते।

रसाकौमुदीकर श्रीकन्दः कथयति यत् गीतं (गीता), काव्यं (काव्यं) नाटकं च (नाट्यम्) ख्र एते त्रयः रसस्य निरपेक्षाः स्रोताः सन्ति। परन्तु गीतस्य शब्दस्य च क्षेत्रं काव्यस्य अपेक्षया विस्तृतं भवति यतोहि सहृदयः एव काव्यं गायित्वा अवगन्तुं शक्नोति, परन्तु बालः अपि गीतद्वारा आनन्दं प्राप्तुं शक्नोति। एवं प्रकारेण सङ्गीतेन प्रेक्षकाः नाटके दृश्यस्य भावाः अधिकं प्रभावीरूपेण अनुभवन्ति।

14.5 रङ्गसङ्गीता साधारणिकरणं च

मानसिकविकारनिवारणस्य अवधारणा भारतीयनाट्यशास्त्रे अपि दृश्यते। आचार्य भट्टनायकेन रसविमर्शं कुर्वन् 'साधारणिकरणं (सरलीकरणम्)' इति सिद्धान्तः प्रस्तावितः। भट्टनायकस्य मते काव्यस्य त्रयः तत्त्वानि सन्ति ख्र अभिधा, भावना, रसचर्वणः च अर्थात् भोगः। रसध्वनिः काव्यस्य आत्मा इति ते मन्यन्ते। वास्तु अलंकारश्च शब्दतत्त्वे एव परिणमति। एवं भट्टनायकस्य मतेन अभिधा केवलं वाच्यार्थम् अर्थात् उक्तस्य शब्दस्य अर्थं जानाति, साधारणिकरणं भावकत्वकर्मणा क्रियते तदनन्तरमेव भोजकत्वकर्मणा रसः भोज्यते। भट्टनायकेन भारतस्य रससूत्रे उल्लिखितस्य 'सयोग' इति पदस्य भोजक-भावकत्व-भावसम्बन्धस्य अर्थः, 'निष्पत्ति' इति पदस्य च 'भुक्तिः' अर्थः इति मन्यते। तस्य मतेन भोजक-भावक-भावयोः सम्बन्धात् रसः निष्पन्नः, सामाजिकेन रसः भोक्ता इत्यर्थः। अभिधा इत्येतदतिरिक्तं रसभोगाय भावकत्वभोजकत्वम् इति द्वौ नूतनौ व्यापारौ स्वीकृतौ। एतेषु अभिधाद्वारा काव्यार्थो गम्यते अर्थात् अभिधाजनितोऽर्थः पुरुषविशेषसम्बद्धः। ततः भावात्मकाः क्रियाः तस्य अभिजातार्थस्य परिष्कारं कृत्वा तस्य व्यक्तिविशेषेण सह तस्य सम्बन्धं दूरीकृत्य सामान्यीकरणं कुर्वन्ति। भावकर्मणा सामान्यीकृतगुणाः व्यक्ति-सम्बन्धात् मुक्ताः भूत्वा सामाजिकेन सह सम्बद्धाः भवन्ति, तदा तेषु व्यक्तिगतलक्षणं न अवशिष्यते इति भावः। एवं प्रकारेण भावकत्वकृत्यद्वारा विभावादिसामान्यीकरणानन्तरं भोजकत्वकर्मणा अस्मान् रसरूपेण तस्याः सामान्यीकृतस्य रत्यादिस्थानस्य आनन्दं लभते। तात्पर्यम् अस्ति यत् भट्टनायकस्य मते सामाजिकजनानाम् हृदयेषु उपस्थितानां रज-तामानां, प्रबल-सामान्य-आदि-स्थायि-भावनानाम् अभिभूतं कृत्वा, सत्वगुणस्य उत्तेजनाद्, वेदान्तसंपर्कं रसं भवति। एवं प्रकारेण सामान्यीकरणं तादृशी अवस्था भवति यस्मिन् व्यक्तित्वं विलीयते। असाधारणं च सामान्यीकृतं भवति। एवं मानसिकविकाराः सामान्याः भवन्ति।

रंगमंचम्: तकनीकः
अभिकल्पना च

टिप्पणी

रंगमंचम्: तकनीकः
अभिकल्पना च

टिप्पणी

यदा कदापि प्रेक्षकाः नाटकप्रदर्शनस्य आनन्दं प्राप्तुं सभागारम् आगच्छति तदा तस्य हृदये लौकिकजीवनस्य विविधाः विचाराः उद्भवन्ति एव। सः प्रेक्षकशालायां स्वस्थानं गृह्णाति। नाट्यप्रदर्शनम् आरभ्यते। तृतीयघण्टायाः सह प्रेक्षकाणां ध्यानं तेषां लौकिकजीवनात् दूरं कृत्वा प्रदर्शने केन्द्रीक्रियते। नाट्यारम्भस्य प्रथमं सङ्गीतं प्रेक्षकान् भावात्मकरूपेण प्रदर्शनेन सह सम्बन्धयति। नटः मञ्चे अभिनयं कुर्वन्ति, विविधसङ्गीतविविधताभिः सह संवादं वदन्ति, गायनसमूहः गायति, वादयति च तस्मिन् सङ्गीतस्य उपरि अभिनयः भवति एतादृशे सति प्रेक्षकः मञ्चे स्थितैः पात्रैः सह स्वस्य श्आत्मानं स्थापयति। प्रेक्षकाः अपि हसन्ति, रोदन्ति, दुःखिताः भवन्ति, पात्रैः सह नृत्यन्ति च यथा ते हसन्ति, रोदन्ति, दुःखं अनुभवन्ति, आनन्देन नृत्यन्ति च। अस्मिन् क्रमे पात्रस्य कर्मणा सह प्रेक्षकाणां मनोविकारः अपि अन्तर्धानं भवति। अत एव दुःखस्य दृश्यं दृष्ट्वा प्रेक्षकस्य नेत्रेभ्यः अश्रुपातं प्रारभ्यते तस्य मनः लघु भवति। अस्मिन् सम्पूर्णे कैथरिसप्रक्रियायां सङ्गीतं भावात्मकसम्बन्धप्रक्रियायाः वर्धनं करोति तथा च दर्शकस्य भावाः उच्चतरस्तरं प्रति नेति यत्र दर्शकस्य मनसः विकाराः अन्तर्धानं भवन्ति, सः ब्रह्मानन्दस्य अनुभवं करोति। तस्य मनः विविधप्रकारैः तनावैः मुक्तं भवति। अरस्तूस्य श्कैथरिससिद्धान्तः श्भट्टनायकस्य श्सरलीकरणसिद्धान्तःश् च एतां प्रक्रियां स्पष्टीकरोति।

पाठगत-प्रश्नाः 14.4

1. रसनिष्पत्तिसूत्रं किम्?
2. गीतानि ध्वनयः च कथं रसव्यञ्जकाः सन्ति?
3. सामान्यीकरणसिद्धान्तः कस्य योगदानम् अस्ति?
4. सामान्यीकरणं किम्?

14.6 आधुनिक-रंगसंगीतम् (नाट्यसंगीतम्)

आधुनिकयुगे पूर्वपश्चिमसंस्कृतेः मिलनात् कलाक्षेत्रे महती परिवर्तनानि अभवन् नाट्यक्षेत्रे यः यथार्थवादः आगतः सः नाट्यस्य संरचनायाः नूतनं आयामं दत्तवान् यथार्थनाटकानि मनसि कृत्वा सङ्गीतस्य रचना आरब्धा। यथार्थवादः प्रयोगवादी च अवधारणाः नाट्यशास्त्रे प्रयुक्तं उद्देश्यपूर्णं सङ्गीतं नाट्यसङ्गीतम् इति संज्ञां दत्तवन्तः। वस्तुतः नाट्यसङ्गीतस्य अर्थः नाट्यप्रदर्शने दृश्यविशेषाय वा सम्पूर्णनाटकाय वा सञ्जीकृता सङ्गीतरचना, यस्मिन् गायनम्, ध्वनिप्रभावैः सह वाद्यं च अन्तर्भवति कदाचित् सम्पूर्णं नाटकं संगीतरचनाधारितं भवति तथा च कदाचित् दृश्यस्य आवश्यकतानुसारं सङ्गीतं रच्यते। दृश्यपरिवर्तनानि इत्यादीनि निर्मातुं पृष्ठभूमिध्वनिद्वारा सङ्गीतस्य उपयोगः आरब्धः तस्य प्रारूपं कदाचित् लाइव् कदाचित् रिकार्ड् भवति स्म।

टिप्पणी

एतत् तथ्यं चिन्तनीयं यत् नाट्यक्षेत्रे सङ्गीतस्य भूमिका आरम्भादेव अद्यावधि किमर्थम् एतावत् विशेषा एव अस्ति? वस्तुतः नाट्यशास्त्रं स्वभावतः मूलतः श्रव्य-दृश्य-माध्यमम् अस्ति। दृश्ये मञ्चे दृश्यमानानि सर्वाणि तत्त्वानि सन्ति, येषु अभिनेतुः शरीरं तस्य उपरि आरोपितं उपकरणं च समाविष्टं भवति, श्रव्यं च ध्वनिसम्बद्धं भवति, यत् केवलं नाटके सङ्गीतद्वारा एव प्राप्यते एतादृशे सति अभिनेतुः स्वरः अपि सङ्गीतस्य व्याप्तेः अन्तर्गतः आगच्छति। अत एव यथार्थवादस्य निर्देशकः सिद्धान्तकारः च स्तानिस्लाव्स्की अपि अभिनेतुः संवादं सङ्गीतं मन्यते। शब्दाः श्रोतुः मनसि स्मृत्या उत्पन्नं काल्पनिकं प्रतिबिम्बं निर्मान्ति, शब्दः तस्याः बिम्बस्य आकारं ददाति तथा च सङ्गीतं तस्मिन् बिम्बे वर्णं (भावना) योजयति। एतादृशे सति सा काल्पनिकप्रतिमा भावात्मका भवति। नाट्यगृहेण वर्णानाम् (भावनानां) श्रव्यतां दृश्यतां प्राप्यते। एवं ताः भावनाः मञ्चे प्रेक्षकाणां हृदयेषु च वास्तविकाः भवन्ति।

आधुनिकभारतीयनाट्यक्षेत्रे बी.डब्ल्यू.करन्थ, हबीब तनवीर इत्यादयः निर्देशकाः नाट्यस्य आधुनिकं आयामं दत्तवन्तः। बी.वी. करन्थः ध्वनिविन्यासस्य उपरि बलं दत्तवान्। भारतीयनाट्यक्षेत्रे लोकनाट्यस्य अत्यावश्यकतायाः विषये सः अपि कथयतिख “यदि अस्माभिः भारतीयसङ्गीतस्य नाट्यस्य च चर्चा कर्तव्या तर्हि तामाशं, यक्षगणं, भवाई इत्यादीनि विहाय वयं कस्य भारतीयनाट्यस्य विषये वक्तुं शक्नुमः?”

भवता किं ज्ञातम्

- यदि वयं नाट्यस्य द्वयोः धारायोः पश्यामः तर्हि सङ्गीतनाटके अनेकानि रूपाणि पश्यामः। यथार्थतः नाट्यप्रदर्शने नाट्यसङ्गीतस्य दृश्यस्य सम्बन्धः भवति।
- नाटकविशेषस्य कृते अथवा सम्पूर्णस्य नाटकस्य कृते सञ्जीकृता सङ्गीतरचना अस्ति।
- आचार्यभरतमुनिलिखिते शनाट्यशास्त्रेश सङ्गीतसम्बद्धा विस्तृता चर्चा प्राप्यते। नाटके किं सङ्गीतं भवेत्? अस्मिन् विषये आचार्यभारतेन विस्तरेण चर्चा कृता अस्ति।
- नाट्यशास्त्रे ध्रुवागानस्य चर्चा अस्ति। ध्रुवगान इत्यर्थः नाटके गायितानि गीतानि। ते भिन्न-भिन्न-श्लोकेभ्यः उत्पद्यन्ते। आचार्यभारतेन तेषां संख्या पञ्च इति दत्ता अस्तिख प्रवेशिकी, अक्षेपिका, प्रसादीकी, अन्तरा, नैशक्रामिनी च।
- संस्कृतनाट्यवत् नाट्यरूपेषु अपि गायनम्, क्रीडा, नृत्यं च प्रमुखं जातम्। केवलं भेदः आसीत् यत् संस्कृतनाट्यशास्त्रे नाटकसङ्गीतस्य प्रयोगः भवति स्म यदा तु लोकनाट्यपरम्परायां प्रादेशिकदेशीमार्गीसङ्गीतं प्रति परिवर्तनं जातम्।
- त्रासदीः सरलरचनाभिः आरब्धाः, प्रहसनाः च अश्लीलगीतैः आरभ्यन्ते स्म। एते छन्दाः डायोनिससस्य देवपूजने गायिताः आसन्। डायोनिसस-उत्सवे उपासकाः ईश्वरगीतानि गायन्ति स्म। एतेषु गीतेषु अभिनयं योजयित्वा नाटकानि रच्यन्ते स्म।

रंगमंचम्: तकनीकः
अभिकल्पना च

टिप्पणी

- नाटके सङ्गीतस्य उपयोगः निम्नलिखितरूपेण भवति- नाटकस्य विषयं प्रस्तुतुं, नाटकस्य दृश्यान् परस्परं संयोजयितुं, पात्रस्य प्रवेशाय, नाटकं विशेषप्रभावानाम् कृते, भावेन गायनस्य कृते, अभिनेतुः कृते कर्माणि, पात्रविशेषस्य कृते।
- आचार्य भट्टनायकेन रसस्य चर्चा कुर्वन् शरलीकरणश्च इति सिद्धान्तः प्रस्तावितः अस्ति।
- संगीतेन प्रेक्षकाः नाटके दृश्यस्य भावाः अधिकप्रभाविते अनुभवन्ति।

पाठांत-प्रश्नाः

1. रङ्गसंगीतेन (नाट्यसंगीतम्) किं भवन्तः अवगच्छन्ति?
2. नाट्यशास्त्रे सङ्गीतस्य का चर्चा अस्ति?
3. नाट्यक्षेत्रे गीतनियोजनस्य विषये भवन्तः किं जानन्ति?
4. सङ्गीतस्य रसस्य च कः सम्बन्धः?
5. साधारणीकरण किम्?

पाठगत-प्रश्नानाम् उत्तराणि

14.1

1. नाट्यसङ्गीतस्य सम्बन्धः नाट्यप्रस्तुतिविशेषस्य दृश्यविशेषस्य कृते अथवा सम्पूर्णस्य नाटकस्य कृते सज्जीकृतसङ्गीतरचना सह भवति।
2. रेडियो, चलचित्रं, दूरदर्शनं च, यस्मिन् एतस्य सङ्गीतस्य उपयोगः क्रियायाः अधिकं भावुकतां कर्तुं दृश्यानां पृथक्करणाय च भवति।
3. ध्रुवगानम् इत्यर्थः नाटके गायितानि गीतानि। ते भिन्न-भिन्न-श्लोकेभ्यः उत्पद्यन्ते।
4. अयं ध्रुवः तदा गायते यदा पात्रः श्रान्तः भवति, मूर्च्छितः भवति, संवादं विस्मरति वा वेषस्य समायोजने व्यस्तः भवति, एतादृशे परिस्थितौ श्रान्तराश्रुः गायितव्यः।
5. पारसी नाट्यगृहं यत् सर्वथा विस्मयकारीदृश्यैः परिपूर्णम् आसीत्। नायिका, नायिका, खलनायिका इत्यादिभिः पात्रैः परिपूर्णम् सङ्गीतम् अस्य नाट्यगृहस्य प्राणः आसीत्। दुःखं, विरहः, क्रोधः, प्रेम, क्रिया इत्यादयः दृश्याः गीतानां माध्यमेन अधिकं प्रभावीरूपेण प्रस्तुताः आसन्।

टिप्पणी

6. अरस्तू त्रासदी-हास्ययोः सम्बन्धे उक्तवान् यत् त्रासदी गीतात्मकरचनाभिः आरब्ध, हास्यं च फूहङ्गीतैः आरब्धम्। एते छन्दाः डायोनिससस्य देवपूजने गायिताः आसन्। डायोनिसस-उत्सवे उपासकाः ईश्वरगीतानि गायन्ति स्म। एतेषु गीतेषु अभिनयं योजयित्वा नाटकानि रच्यन्ते स्म।

14.2

1. एतत् सङ्गीतं प्रायः नाटके अलापरूपेण प्रस्तुतं भवति। यथा चलच्चित्रेषु विषयसङ्गीतस्य प्रयोगः भवति, तथैव नाटकेषु अपि। अस्य सङ्गीतस्य आधाररूपेण प्रायः नाटकस्य मुख्यविषयः एव प्रयुक्तः भवति।
2. एतत् सङ्गीतं नाटकस्य दृश्यान् एकत्र बद्धुं कार्यं करोति। एतेन दृश्यपरिवर्तनार्थं आवश्यकः समयः पूरितः भवति।
3. नाटके एकं दृश्यं विशेषतया प्रभावी कर्तुं एतत् सङ्गीतं उपयुज्यते।
4. प्रत्येकस्य पात्रस्य स्वकीयः विशेषः भवति। एतत् विशेषं मनसि कृत्वा एतत् सङ्गीतं निर्मितम् अस्ति।

14.3

1. नृत्यं, गीतं, वाद्ययन्त्राणि, संवादः, एते सर्वे संगीते महत्त्वपूर्णाः घटकाः सन्ति।
2. प्रायः नाटके बहु सूचना भवति या दृश्यरूपेण न प्रस्तुता भवति यतोहि यदि दृश्यरूपेण प्रस्तुता भवति तर्हि नाटके अवाञ्छितविस्तारः भवितुम् अर्हति। एतादृशे परिस्थितौ गीतानां योजना भवति येन सूचनाः श्रोतृभ्यः रोचकरीत्या प्रसारयितुं शक्यन्ते।
3. नाटके गीतानां योजना अपि एतादृशरीत्या भवति यत् पात्राणां भावानाम् अपि रेखांकनं कर्तुं शक्यते। यथा, नायिका नायिकायाः विरहः चेत्, तर्हि अस्मिन् परिस्थितौ तस्य विरहदुःखं व्यञ्जयितुं गीतानि योजनाकृतानि भवन्ति।

14.4

1. 'विभावानुभावसंचारिसंयोगद्रसनिष्पत्ति' अर्थात् विभावानुभावसंचारीभावसंयोगेन रसः उत्पन्नः।
2. एवं प्राचीनाध्यापकाः गीतं शब्दं च रसव्यञ्जकत्वेन मन्यन्ते।
3. भट्टनायकः

रंगमंचम्: तकनीकः
अभिकल्पना च

टिप्पणी

4. सामान्यीकरणं तादृशी अवस्था भवति यस्मिन् व्यक्तित्वं विलीयते असाधारणं च साधारणं भवति। एवं मानसिकविकाराः सामान्याः भवन्ति।